

ارزیابی توصیفی آثار تربیت اخلاقی قرآن بنیان^۱

محسن قمرزاده^۲

محمد صافی^۳

سیده طاهره حسینی^۴

چکیده

برای دستیابی به خلأهای پژوهشی در تربیت اخلاقی قرآن بنیان، نخست باید به بررسی آثار تربیت اخلاقی - اعم از مقاله، کتاب و پایان نامه - پرداخت. مراد از تربیت اخلاقی در این جستار، فرایند هدفمندی است که مری تلاش می‌کند با شیوه‌های مختلف، عوامل زمینه‌ساز و رفع موانع را برای وصول به ملکات اخلاقی و کردار بایسته به متری انجام دهد. به منظور پاسخ پرسش اصلی پژوهش، پس از ارائه فهرستی از آثار تربیت اخلاقی و گردآوری ۲۰۰ اثر ارزشمند، آثار قرآن بنیان، طبقه‌بندی و ارزیابی شده است. برآورد این آثار نشان می‌دهد که هرچند آثار تربیت اخلاقی قرآن بنیان بر محور و مدار قرآن کریم است، اما تفاوت آشکاری بین این آثار در اهداف، مبانی، اصول و روش‌ها وجود دارد که بیانگر پیش فرض‌هایی از منابع و علوم دیگر است. بر اساس یافته‌های پژوهش، در مباحث قرآن بنیان در تربیت اخلاقی، خلأ رویکرد ترتیب نزول روشن است و گرچه برخی آن را ذکر کرده‌اند، اما تفاوت مهمی در این روش در تربیت اخلاقی قایل نیستند. روش تحقیق پژوهش حاضر کتابخانه‌ای و گزارش آن توصیفی - تحلیلی است.

کلیدواژه‌ها: ارزیابی توصیفی، تربیت اخلاقی قرآن بنیان، اخلاق.

۱. تاریخ دریافت: ۹۹/۶/۲۵ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۰

۲. دکترای علوم قرآن و حدیث، پژوهشگر و مدرس حوزه و دانشگاه. ghamarzadehm@gmail.com

۳. طلبه سطح چهار تفسیر و علوم قرآن، مدرسه علمیه امام کاظم (عج). damahom@chmail.ir

۴. طلبه سطح چهار تفسیر تطبیقی، حوزه علمیه خواران فاطمه الزهرا (س)، اصفهان. sthoseini@yahoo.com

مقدمه

اخلاق یکی از مهم‌ترین دانش‌هایی است که زیرمجموعه‌ی دین قرار می‌گیرد. اندیشمندان دینی آثار زیادی درباره‌ی دانش اخلاق تألیف کرده‌اند و شاخه‌های متعددی برای آن به وجود آمده است؛ مانند فلسفه اخلاق، اخلاق نظری و اخلاق عملی. تربیت اخلاقی از جمله مهم‌ترین زیرشاخه‌های علم اخلاق است که به اخلاق عملی نیز مرتبط است (دیلمی و دیگران، ۱۳۸۰، ص ۱۷-۱۸)؛ زیرا تعالیم تربیت اخلاقی بر اساس نوع کارکرد و اثربخشی آن در حیات انسان، لباس کاربردی و عملیاتی به خود می‌گیرند و همه فضایی که در علم اخلاق برشمرده می‌شود تا هنگامی که تبدیل به باور، ملکات درونی و رفتار خارجی نشود، به نتیجه‌ی مطلوب نخواهد رسید. روشن است که این ثمردهی نیاز به روش‌ها و تاکتیک‌هایی در جهت زمینه‌سازی برای رشد و شکوفایی استعداد‌های اخلاقی، ایجاد صفات نیک و از بین بردن صفات رذیله دارد تا جایی که در عمل و رفتار انسان، جلوه‌گر شود. با تفحص در آثار تربیت اخلاقی روشن شد که محورها و منظرهای مختلفی مدنظر محققین این حوزه مطالعاتی بوده است که در یک تقسیم‌بندی کلان به شرح زیر قابل ارائه هستند:

- برخی از آثار چپستی‌محورند و به تعریف، تبیین و فلسفه تربیت اخلاقی پرداخته‌اند؛ به عنوان نمونه مقاله «شهودگرایی و استدلال‌گرایی در فلسفه اخلاق و تربیت اخلاقی»، نوشته‌ی محمد ضیایی موید و محمدرضا شرفی و مقاله «تربیت اخلاقی و ضرورت نگاهی دوباره به آن»، نوشته‌ی علی همت‌بناری.
- برخی دیگر از آثار، دیدگاه‌محورند و به بررسی نظریات اندیشمندان اخلاقی همچون خواجه نصیر، فیض کاشانی و علامه طباطبایی پرداخته‌اند. به عنوان نمونه می‌توان به کتاب *روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان*، نوشته‌ی سید احمد فقیهی و مقاله «اهداف اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه امام خمینی (ره)»، نگاشته‌ی اسماعیل خارستانی و فاطمه سیفی اشاره کرد.
- گروه دیگری از آثار با نگاهی تطبیقی، دانش تربیت اخلاقی را مورد توجه قرار داده‌اند. این تطبیق، گاه درون دینی است؛ مانند مقاله «نقد و تحلیل تربیت اخلاقی از نظر برخی

متفکران اسلامی»، نوشته‌ی سید هاشم گلستانی و مقاله «بررسی تطبیقی مبانی تربیت اخلاقی از منظر غزالی و مهدی نراقی»، نوشته‌ی فاطمه فرهادیان و حسن سراج‌زاده؛ و گاه بین‌ادیانی است؛ مانند مقاله «بررسی تطبیقی عناصر برنامه درسی تربیت اخلاقی از دیدگاه شهید مطهری و روسو»، نوشته‌ی حسن نجفی و حسن ملکی و مقاله «اصول تربیت اخلاقی از منظر اسلام، رویکردی تطبیقی»، نوشته‌ی بهروز رفیعی.

دسته دیگر از آثار اخلاقی، منبع‌محورند و به دنبال کشف دیدگاه اسلام درباره تربیت اخلاقی‌اند. آثار این دسته، گاه با تأکید و تمرکز بر آیات قرآن نگاشته شده‌اند؛ مانند کتاب تربیت اخلاقی با نگاهی قرآنی، نوشته‌ی محمد مهدی فیروزمهر و مقاله «روش‌های اصلاحی در تربیت اخلاقی قرآن کریم»، نوشته‌ی مصطفی احمدی فر و دادمحمد امیری؛ و گاهی با محوریت سیره اهل بیت علیهم‌السلام نوشته شده‌اند؛ مانند کتاب تربیت اخلاقی، نوشته‌ی محمد داودی و مقاله «مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام»، نوشته‌ی معصومه صمدی، مهدی دوایی و طاهره اقبالیان؛ و گاه از تمام منابع اسلامی استفاده کرده‌اند؛ مانند کتاب نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، نوشته‌ی خسرو باقری و مقاله «روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام»، نوشته‌ی خسرو باقری.

از آن‌جا که پیشرفت یک دانش، منوط به شناخت آثار و خلأهای موجود در آن است و در دانش اخلاق، نقش محوری قرآن کریم همانند تمام دانش‌های اسلامی مورد تأکید است، ضروری است، آثاری که بر محوریت قرآن نگاشته شده، مورد ارزیابی قرار گیرد تا راه برای تکمیل و رشد آن دانش، هموارتر شود. از این رو نوشتار حاضر با توجه به این پیش‌فرض که قرآن کریم مرجع دانش‌های اسلامی است، تلاش دارد به گزارش توصیفی آثار تربیت اخلاقی که بر محوریت قرآن نگاشته شده‌اند، بپردازد، هرچند در این آثار، همه‌ی دانش بحث نشده و فقط برخی از عرصه‌های دانش تربیت اخلاقی همچون مبانی، اهداف، اصول و یا روش‌ها بررسی شده باشد. روش این پژوهش تفحص در تمام آثار تربیت اخلاقی است؛ اعم از آن‌که با عنوان مستقیم یا غیر مستقیم به این مقوله پرداخته باشند. نگارنده پس از ارائه فهرستی از آن‌ها و تجمیع قریب

به ۲۰۰ اثر ارزشمند، آثاری که قرآن بنیان بودند را طبقه بندی، گزارش و در نهایت ارزیابی کرده است. این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای نگاشته شده و گزارش آن توصیفی - تحلیلی است.

۱. مفهوم‌شناسی

برای مشخص شدن گستره این تحقیق، لازم است به واکاوی واژه‌های تربیت اخلاقی و قرآن بنیان پرداخته شود.

۱.۱. تربیت اخلاقی

بر مبنای شرایطی که در مفهوم تربیت و اخلاق مندرج است، برای تعریف تربیت اخلاقی لازم است چند نکته مورد توجه باشد. این نکات عبارت‌اند از:

۱. فرایندی بودن: تربیت، مقوله‌ای زمان‌بر و فرایندی است و با امر و نهی ایجاد نمی‌شود. مربی با عنصری به نام انسان در ارتباط است که برای تغییر رویه‌های او و یا تثبیت ارزشی در نهادش، نیاز به فرایندی زمان‌بر دارد.

۲. راهکارمحور: تربیت به دنبال ارائه‌ی روش و راهکار به متربی است، به نحوی که وقتی با ارزش یا ضد ارزش ممزوج می‌شود، نحوه‌ی پیاده‌سازی و دستورالعمل آن را به دست می‌دهد.

۳. وجود مربی و متربی: قوام یک چیز به ارکان آن است. در تربیت، وجود مربی و متربی برای انتقال مفاهیم امری اجتناب‌ناپذیر است؛ به گونه‌ای که گاه مربی حقیقتی جدا از متربی دارد؛ مانند مواردی که شخص برای فرد یا افراد دیگری، نقش مربی را ایفا کند، اما گاه این نقش را یک حقیقت خارجی ایفا می‌کند و این امر در مواردی است که مربی و متربی، خود انسان به تنهایی باشد. این روایت شریفه به هر دو قسم اشاره دارد: «مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا - [فَعَلَيْهِ أَنْ يَبْدَأَ] فَلْيَبْدَأْ بِتَعْلِيمِ نَفْسِهِ قَبْلَ تَعْلِيمِ غَيْرِهِ وَ لِيَكُنْ تَأْدِيبُهُ بِسِيرَتِهِ قَبْلَ تَأْدِيبِهِ بِلِسَانِهِ وَ مُعَلِّمُ نَفْسِهِ وَ مُؤَدِّبُهَا أَحَقُّ بِالْإِجْلَالِ مِنْ مُعَلِّمِ النَّاسِ وَ مُؤَدِّبِهِمْ» (نهج البلاغه، حکمت ۷۳).

۴. بسنده نکردن به ملکات نفسانی: با لحاظ این که اخلاق مشتمل بر ملکات نفسانی و بایسته های کرداری است، در نتیجه باید محدود به ملکات نفسانی نباشد، وگرنه امری درونی معرفی می شود.
۵. توجه به موانع: در تعریف این دانش هر مقدار که لازم است به عوامل توجه شود، موانع نیز حایز اهمیت هستند؛ از این رو تعریف از این مقوله نباید خالی باشد.
۶. غایت داری: برای تکمیل تعریف در هر علمی باید به هدف و غایت آن اشاره شود و تربیت اخلاقی نیز خالی از این قاعده نیست.
۷. عدم محدوده سنی: تربیت و اخلاق امری است که به اقتضای هر سنی دستورالعمل خاص خود را دارد، حتی دوران رشد جنین؛ بنابراین محدود کردن تعریف در محدوده ای سنی، امری مورد مناقشه است.
- در تعاریفی که برای تربیت اخلاقی ارائه شده است، مشاهده می شود که بسیاری از شاخصه ها و ملاحظات پیش گفته در آن ها رعایت نشده است؛ زیرا:
- برخی تربیت اخلاقی را به آموزش محدود کرده و تنها بر حیطة ی شناختی تأکید دارند؛ مانند تعریف تعلیم و تربیت اخلاقی و ارزشی به «آن چه که مدارس و دیگر نهادهای آموزشی برای کمک به افراد، جهت تفکر پیرامون مسائل مربوط به درست و نادرست امور و در پی آن تمایل به سمت خوب بودن اجتماعی و نیز کمک به آن ها جهت رفتار به روش و منش اخلاقی و ارزشی انجام می دهند» (صانعی، ۱۳۷۸، ص ۱۵)، «آموزش اصول و ارزش های اخلاقی و پرورش گرایش ها و فضیلت های اخلاقی است» (داودی، ۱۳۹۴، ج ۳، ص ۱۰) و «فراهم کردن زمینه برای واقعیت یافتن نیکی طبیعت انسان، پیدا شدن و به کار آمدن وجدان اخلاقی فرد، به گونه ای که خود بتواند با تکیه بر درونمایه های فطری خویش، آن چه خیر و فضیلت است، کشف کند و آن چه ناپسند و شر است، رفع نماید» (اخوی، ۱۳۹۰، ص ۵۶).
 - برخی دیگر تربیت اخلاقی را محدود به بازه ی خاصی از عمر دانسته اند؛ مانند این تعاریف: «تربیت اخلاقی اسلامی یعنی پرورش کودک بر اساس اصول اخلاقی، از راه ایجاد احساس بصیرت اخلاقی به گونه ای که پذیرای خوبی ها و طردکننده بدی ها باشد» (بالجن به نقل از داودی،

۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۱۰) و «مجموعه‌ای از اصول و فضایل رفتاری و وجدانی است که باید طفل آن‌ها را بپذیرد و کسب کند و به آن‌ها عادت نماید» (علوان به نقل از داودی، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۱۰).
— عده‌ای دیگر از پژوهشگران این عرصه، تربیت اخلاقی را به تحصیل برخی صفات محدود دانسته‌اند؛ همچون این تعاریف: «تربیت اخلاقی ناظر بر پرورش استعداد های روحی و اخلاقی است که مشتمل بر اصلاح درون و تهذیب نفس می‌باشد و مقدم بر آموزش‌های فکری است» (سادات، ۱۳۹۳، ص ۲۴)، «فراگیری و شناختن و شناساندن فضایل و رذایل و ایجاد زمینه برای روی آوردن به فضایل و به کار بستن ساز و کارها و شیوه‌های ایجاد و تثبیت فضایل و نیز زایل ساختن رذایل به منظور دستیابی به سعادت و کمال جاودانه» (بهشتی، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۱۱۷) و «شناختن و به کار بستن ربوبیت خدای یگانه به وسیله اصول و روش‌های معین و آموزش آن‌ها توسط مربی به منظور زمینه‌سازی برای کمال بخشی به گرایش‌ها و صفات اخلاقی متربی و رساندن وی به وضع تثبیت شده روحی و پیراستن (تزکیه) موانع و آفت‌های آن» (اکرمی، رساله دکتری) که در این تعریف آخر از جهت ابزار و راه وصول به تربیت اخلاقی نیز محدودیتی مشاهده می‌شود و ابزار کمال بخشی به صفات را شناختن و به کار بستن ربوبیت خدا معرفی می‌کند.
— برخی از تعاریف محدود به تخلق به صفات الهی شده‌اند؛ مانند «شیوه‌های خاص ارائه شده در قرآن جهت پروراندن استعدادها، قوا و گرایش‌های اخلاقی متربی در جهت شناخت عمیق اسماء و صفات خدا و آراسته شدن به صفات و اخلاق خدایی در حدی که مقدور بشر است که نتیجه آن رسیدن به نفس مطمئنه، تحقق خلافت الهی و قرب به خداست» (فیروزمهر، ۱۳۹۳، ص ۲۶).

— دیگر اشکالی که در بسیاری از تعاریف، همچون تعاریف گفته شده وجود دارد این است که به فرایند، توجه نکرده‌اند؛ مانند: «چگونگی به کارگیری و پرورش استعداد های درونی انسان جهت رشد و تثبیت صفات پسندیده اخلاقی (شکوفاکردن ظرفیت‌های اخلاقی) به منظور انجام رفتار پسندیده اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی است به طوری که این ویژگی‌ها برای انسان به صورت ملکه درآید» (دبلمی و دیگران، ۱۳۸۰، ص ۱۹).

در تعاریف زیر هرچند بسیاری از شاخصه‌های تعریف تربیت اخلاقی مراعات شده است، اما شامل تربیت نفس نشده‌اند:

— «فرایندی زمینه‌ساز و هدفمند در جهت به‌کارگیری شیوه‌هایی برای رشد و شکوفاسازی قوای درونی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاحی و از بین بردن صفات و رفتارهای ناپسند است» (احمدی‌فر، ۱۳۹۶، ص ۳۶) و یا «فرایند زمینه‌سازی، معرفی و به‌کارگیری راه‌کارهای شناختی، انگیزشی و عملی، و از طرفی دیگر از میان بردن موانع آن‌ها به منظور تزکیه نفس انسانی (رشد و شکوفایی آن) با هدف نیل به سعادت و کمال انسانی است که با استمداد از الطاف الهی، انبیاء و امامان معصوم علیهم‌السلام و مربیان ربانی انجام می‌شود» (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۸۲).

در تعریف آخر، نکاتی مطرح شده که ذکر آن‌ها ضرورتی ندارد؛ مانند حیطه‌های مختلف، شیوه‌ها و یا هدف دومی که پس از رسیدن به هدف تربیت اخلاقی مد نظر است. اما به نظر می‌رسد این تعریف تمام ملاک‌های پیش‌گفته را دارد: «فرایند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی جهت شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاحی و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیر اخلاقی در خود انسان یا دیگری است» (همت‌بناری، ۱۳۷۹، ص ۱۷۸).

از منظر این نوشتار، تعریف مختار به این شرح است: فرایند هدفمندی که مربی تلاش می‌کند تا به وسیله شیوه‌های مختلف عوامل زمینه‌ساز و رفع موانع را برای وصول به ملکات اخلاقی و کردار بایسته به مربی انجام دهد (بحث خود و دیگری را اگر اضافه کنیم، تفاوتی با قبلی ندارد).

منظور از فرایند، مسیری است که مربی با مربی در ضمن مراحل طی می‌کند. پس فرایند، نگاه کلی به روش‌ها داشته و منظور از شیوه، خرده روش‌هایی است که در سه ساحت شناختی، عاطفی و رفتاری مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین، شیوه‌ها شامل همه ساحت‌های تربیتی خواهد شد. از سوی دیگر، این تعریف هم شامل صفات و ملکات درونی و هم رفتار و برون‌داد خارجی آن‌هاست، همچنین به رفع موانع و صفات ضد اخلاقی تصریح شده است که شامل تربیت خود انسان نیز می‌شود.

۲.۱. قرآن بنیان

بنیان از ریشه (ب ن ی) مصدر و به معنی بنا ساختن است (راغب، ۱۴۱۶ق، ص ۱۴۷) و با معنای شالوده، اساس، بن، پایه، پی و مناط مترادف است (فرهنگ دهخدا، ذیل ماده بنیان). وقتی قرآن با واژه بنیان ترکیب می شود، به اصطلاحی اشاره دارد که مفهومی نوپدید در میان دانشمندان قرآنی متبادر می سازد. هر چند این اصطلاح زیاد به کار رفته است، ولی حدود آن در هیچ نگاشته ای درست تبیین نشده است. اولویت دهی قرآن بر دیگر منابع، وجه مشترک همه محققان در این حوزه است، به نحوی که بعد قرآنی موضوع، اساس و شالوده باشد. گاهی تعبیر قرآن بنیان، معنای وسیعی به خود گرفته و حدیث در عرض قرآن کریم به عنوان منبعی مستقل تلقی می شود. به طور عمده در آثاری که دغدغه اسلامی سازی موضوع دیده می شود چنین نقشی به حدیث داده شده، حال آن که اسلام اعم از قرآن مجید است. گاهی آن قدر مقوله ی قرآن بنیان ضیق شده که حتی حدیث به عنوان مفسر و شارح قرآن، نقشی برای آن ایفا ننگشته است؛ حال آن که شالوده و اساس بودن قرآن، منافاتی با شارح بودن این بنیان ندارد، بلکه سبب فهم دقیق تر و عمیق تر و گاه مفصل تر قرآن کریم می شود. بر اساس مطالب پیش گفته، مراد از قرآن بنیان در موضوعی، منبعیت و محوریت در آن است و روایات و عقل مصباحی (عقله مدرکه)، نقش ابزار فهم نقل و عقل را ایفا می کنند و این برداشت هم راستا با لغت بنیان و به واقع نزدیک تر است.

۲. جدول آثار تربیت اخلاقی قرآن بنیان

آثاری که در زمینه تربیت اخلاقی نگاشته شده اند به میزان متفاوت از قرآن کریم بهره برده اند. برخی از این آثار که بیشترین بهره را از قرآن کریم برده اند در جدول زیر معرفی شده اند، اما تنها آثاری به طور تفصیلی گزارش و ارزیابی خواهند شد که با تعریف ارائه شده در این نوشته، قرآن بنیان محسوب شوند.

ردیف	نام اثر	مؤلف	نوع اثر	گستره
۱	تربیت اخلاقی با نگاهی قرآنی	محمد مهدی فیروزمهر	کتاب	شامل مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها
۲	روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان	سید احمد فقیهی	کتاب	شامل روش‌ها از دیدگاه علامه طباطبایی
۳	اخلاق و تربیت اسلامی	محمد تقی رهبر و محمد حسن رحیمیان	کتاب	تأکید بر استفاده از قرآن، اعم از تربیت اخلاقی
۴	مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی	زینب کبیری، حسن معلمی	مقاله	مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها
۵	روش‌های اصلاحی در تربیت اخلاقی قرآن کریم	مصطفی احمدی فر، دادمحمد امیری	مقاله	برخی از روش‌های تربیت اخلاقی
۶	روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام	اصغر اخوی	مقاله	بخشی از روش‌های ذکر شده را از قرآن گرفته است.
۷	اصول تربیت اخلاقی از منظر اسلام، رویکردی تطبیقی	بهروز رفیعی	مقاله	بخشی از اصول ذکر شده را از قرآن گرفته است.
۸	تربیت اخلاقی و ضرورت نگاهی دوباره به آن	علی همت بناری	مقاله	در بخشی از مفهوم‌شناسی از آیات قرآن بهره برده است
۹	در تکاپوی رسیدن به مدلی از تربیت اخلاقی در اسلام	عباس علی شاملی	مقاله	برخی از عوامل مؤثر بر تربیت اخلاقی را در قرآن دنبال کرده است.
۱۰	فرایند تربیت اخلاقی انسان در قرآن با نگاه به ترتیب نزول سوره و آیات	ایوب اکرمی	پایان نامه	کشف فرایند تربیت اخلاقی با دنبال کردن روش‌های تربیت به ترتیب نزول سوره‌ها
۱۱	بررسی شیوه‌های تربیت اخلاقی قرآن در بعد شناختی (بینشی)	جابر میر، محمد تقی رفعت نژاد	مقاله	شیوه‌های شناختی تربیت اخلاقی
۱۲	روش‌های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه	همایون رستمی، سعید بهشتی، محسن امینی	مقاله	اشتراکات تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه

۳. ارزیابی کتاب‌ها

بررسی مهم‌ترین کتب تربیت اخلاقی و ارزیابی آن‌ها به شرح زیر است:

۱،۳. تربیت اخلاقی با نگاهی قرآنی (محمد مهدی فیروزمهر)

این کتاب در پنج فصل به بررسی مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در قرآن پرداخته است. در فصل اول که شامل کلیات بحث است، تعریف تربیت اخلاقی را بیان می‌کند و بر این باور است که موضوع تربیت اخلاقی به طور مستقیم از قرآن، قابل استخراج است. نویسنده در فصل دوم به پنج مبنای تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم اشاره می‌کند که شامل وجود قوا و گرایش‌های گوناگون در انسان، استعداد خلافت الهی، معرفت و ایمان به خدا، تأثیر نیت و عمل در تحقق اخلاق و نقش شریعت الهی در تحقق اخلاق می‌شود. فصل سوم این کتاب به اهداف تربیت اخلاقی قرآن بنیان اختصاص دارد که اهداف را به دو نوع اهداف میانی و غایی تقسیم می‌کند. نویسنده بیان می‌کند که اهداف میانی، شامل پرورش حس فضیلت‌خواهی و به فعلیت رساندن آن، پرورش تفکر و تعقل اخلاقی، تسلط بر نفس اماره و رسیدن به نفس مطمئنه و هدف غایی تربیت اخلاقی در قرآن همان تحقق خلافت الهی است. فصل چهارم این کتاب به اصول تربیت اخلاقی در قرآن کریم می‌پردازد که شامل تقویت گرایش ربانی و رحمانی نفس، تعادل، مراقبت، جهت‌دهی حس کمال‌جویی همراه با تبیین مصادیق واقعی کمال، بسط و اشتداد ایمان، اصلاح ظاهر و باطن و تقید به شریعت است و فصل پنجم روش‌های تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم را بیان می‌کند که به شرح زیر است:

- روش‌های زمینه‌ساز: پرهیز دادن متربی از محیط‌های ناسالم، معاشرت با صاحبان رذایل و دوستان ناسالم و تلقین.
- پرورش آگاهی و بصیرت اخلاقی: تلاوت آیات قرآن کریم و آشنایی با معارف آن، تعلیم و تعلم معارف و حکمت‌های قرآنی و پرورش تفکر اخلاقی.
- پرورش تفکر اخلاقی: طرح سؤال، تشویق به تفکر در مسائل اخلاقی و استفاده از دلیل و برهان.
- پرورش گرایش‌ها و عادت‌های مطلوب اخلاقی: توجه دادن متربی به خودشناسی، تحریک

بعد ربانی و کمال جویی نفس، تحریک انگیزه‌های ایمانی، ارائه الگو، ترغیب و ترهیب، امر به فضیلت‌ها و نهی از رذیلت‌ها.

- اصلاح رذایل: تذکر، بیان عواقب رذایل، وعده پاداش، ایجاد فشار اجتماعی و دعوت به توبه و استغفار.

نویسنده مؤثرترین روش تربیت اخلاقی از منظر قرآن کریم را تعلیم معارف و حکمت‌های قرآنی، توجه دادن به خودشناسی و پرورش عشق توحیدی می‌داند (فیروزمهر، ۱۳۹۳، ص ۳۸۲).

به نظر می‌رسد این کتاب به دلیل بیان مبانی، اصول، اهداف، روش‌ها و تعاریف در نوع خود، کامل‌ترین اثر قرآن بنیان در این موضوع است، هرچند به تعریف تربیت اخلاقی در این اثر، نقدهایی وارد است که عنوان شد. نویسنده در مقدمه، کتاب خود را متأثر از کتاب تربیت اخلاقی دکتر داودی دانسته است (فیروزمهر، ۱۳۹۳، ص ۱۶)، حال آن‌که این کتاب بر اساس سنت گردآوری شده است و با محور قرار دادن کتاب دکتر داودی، ضمن این‌که نوآوری نوشتار وی گرفته شده است، در عمل نویسنده اقدام به شاهدهیابی عناوین کتاب تربیت اخلاقی از آیات قرآن کریم کرده است و نمی‌توان اطمینان حاصل کرد این دیدگاه، تمام‌نمایی قرآن است.

۳، ۲. روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان (سید احمد فقیهی)

این کتاب دارای ۶ فصل است و نگاه المیزان به روش‌های تربیت اخلاقی را ترسیم می‌کند. از آن‌جا که منبع اصلی تفسیر المیزان، قرآن کریم است، از این رو این کتاب نیز به تأثیر از منبع اصلی، قرآن بنیان بوده و به توصیف آن می‌پردازد. در این کتاب، تربیت اخلاقی شامل ملکات، حالات و رفتارهای ارزشمند انسانی است و تمحض تربیت اخلاقی در ملکات نفسانی را ناصحیح می‌شمارد. نویسنده بر این باور است که روش‌های تربیت اخلاقی در سه ساحت شناختی، گرایش و عملی، دسته‌بندی می‌شود و هر سه قسم نیز شامل روش‌های زمینه‌ساز، ایجابی و رفع موانع است؛ بر این اساس، فصل چهارم به روش‌هایی در بُعد شناخت اختصاص دارد که شامل روش‌های زمینه‌ساز در بُعد شناخت، روش‌های ایجابی در بُعد شناخت و موانع شناخت می‌شود. فصل پنجم به روش‌های تربیت اخلاقی در بُعد میل و انگیزه اختصاص

یافته که بعد از ذکر روش‌های زمینه‌ساز و بیان نقش علم در میل انسان، روش‌های ایجابی مثل انذار و تبشیر را بیان می‌کند و سپس موانع شکوفایی میل و انگیزه را مطرح می‌کند. فصل ششم روش‌های تربیت اخلاقی در بُعد عمل را بیان می‌کند و تربیت اخلاقی را هدفی میانی برای قرب الهی عنوان می‌کند.

این کتاب علاوه بر غنای علمی که ناشی از نگاه دقیق و عالمانه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان است، تقسیم‌بندی مناسبی از حیث روش‌های تربیت اخلاقی دارد و با شیوه دسته‌بندی سه‌گانه، ساختار مناسبی را به خواننده ارائه می‌دهد، هرچند از جهت حیطه‌های دانشی به روش‌ها و از جهت منابع به دیدگاه علامه در المیزان محدود شده است.

۴. مقالات

در این بخش به معرفی مقالات برگزیده‌ی علم تربیت اخلاق و ارزیابی آن‌ها می‌پردازیم.

۴، ۱. «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی»

(زینب کبیری و حسن معلمی)

این مقاله از سویی جزو مقالات دیدگاه‌محور به شمار می‌آید، اما از آن‌جا که منبع استخراج این مطالب، قرآن کریم است، در حیطه قرآن بنیان بررسی می‌شود. نویسنده پس از دسته‌بندی مبانی تربیتی به سه دسته‌ی علمی، فلسفی و دینی به سراغ مبانی تربیت اخلاقی در قرآن کریم رفته و پنج مبنا را برای آن‌ها معرفی می‌کند که شامل توحید - به عنوان محور بقیه مبانی -، پذیرش فطریات در انسان، هدفدار بودن انسان، اختیار و معرفت‌پذیری انسان می‌شود.

نویسنده روش‌های تربیت اخلاقی را به سه دسته خودسازی، دیگرسازی و روش‌های مشترک تقسیم می‌کند و سپس روش‌های مشترک را این‌چنین می‌شمارد: حب عبودی، موعظه و نصیحت، الگوسازی با بیان داستان و مثال، وعده بهشت و جهنم، پرسش و پاسخ، امر به معروف و نهی از منکر و ابتلا. همچنین در بیان اصول تربیت اخلاقی به اصل

سهل‌گیری و مدارا، تدریج، استمرار و مداومت، رعایت تفاوت‌های فردی، رعایت اعتدال و پرهیز از تحقیر نیز اشاره می‌کند.

این مقاله از جهت حیطه‌های دانشی تنها به بیان مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی و از جهت منابع به دیدگاه علامه در *المیزان* محدود شده است. از طرف دیگر، برخلاف نامی که برای این اثر برگزیده شده است، در برخی موارد مشاهده می‌شود که مستندی از دیدگاه علامه ارائه نمی‌شود، بلکه تنها به ذکر آیه‌ای از *قرآن کریم* اکتفا شده و یا آیه همراه با عبارتی از دیگر متفکران، مستند شده است؛ مانند مبنای اختیار و یا شیوه‌های پرسش و پاسخ، امر به معروف و نهی از منکر و ابتلا.

۲،۴. «روش‌های اصلاحی در تربیت اخلاقی قرآن کریم» (مصطفی احمدی فر و دادمحمد امیری)

این مقاله پس از نقل دسته‌بندی‌های مختلف روش‌های تربیتی که شامل روش‌های شناختی، عاطفی، رفتاری، آموزشی و پرورشی، ابداعی و اصلاحی و بازدارنده می‌شود، موضوع را منحصر در روش‌های اصلاحی کرده است. نویسنده ضمن تعریف روش، به ریشه‌شناسی واژه‌ی تربیت پرداخته و تربیت اخلاقی را تعریف می‌کند و سپس به بیان چهار روش تذکر، انذار، تنبیه و تغافل که از روش‌های حذف و اصلاح رذایل اخلاقی در *قرآن کریم* است، می‌پردازد. این مقاله در قسمت مفاهیم به خوبی نگاشته شده است. نویسنده پس از ریشه‌یابی اصطلاحات، برای هرکدام از کلیدواژه‌ها به خصوص تربیت اخلاقی، چندین تعریف ارائه داده است و ضمن نقد آن‌ها، تعریف مختار را ارائه می‌دهد، هرچند در حیطه دانش تربیت اخلاقی، محدود به روش‌ها، آن هم از نوع اصلاحی شده است. نگارنده برای چهار روش مطرح شده به آیات متعدد *قرآن کریم* استشهاد کرده است که خود نقطه قوتی برای این مقاله است، اما برای اثبات تأثیر این روش در تربیت، نه به *قرآن کریم*، بلکه به آثار و نظرات اندیشمندان این حوزه استناد کرده است و از *قرآن کریم* برای آن مستندی ذکر نمی‌کند که این امر از موارد ضعف این اثر است.

۳، ۴. «بررسی شیوه‌های تربیت اخلاقی قرآن در بُعد شناختی (بینشی)» (جابر میر و محمد تقی رفعت نژاد)

نویسنده‌ی این مقاله تربیت اخلاقی را این‌گونه تعریف می‌کند: «فرآیند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی جهت ایجاد و تقویت صفات و رفتارهای اخلاقی؛ همچنین به‌کار بردن این شیوه‌ها برای اصلاح و از بین بردن صفات، رفتار و آداب غیر اخلاقی انسان». ایشان عنوان می‌کند که مسئله مهم در این تعریف رسیدن به این اهداف است و محوری‌ترین بحث آن، استفاده و به‌کارگیری شیوه‌ها جهت رسیدن به اهداف والای تربیت است.

به‌طور کلی، آن دسته از گزاره‌های قرآنی که بینش و آگاهی عمیق نسبت به مسائل گوناگون دینی از قبیل مبدأ، معاد، حقیقت دنیا و حقیقت انسان را در افراد ایجاد می‌کند و از این راه، تحول درونی در انسان به وجود می‌آورد تا زمینه برای تغییر رفتار بیرونی انسان فراهم شود را می‌توان شیوه‌ی شناختی در تربیت اخلاقی قرآن کریم نامید. کتاب آسمانی در این بُعد چندین روش جهت تربیت اخلاق بشر به کار برده است که عبارت‌اند از عبرت‌آموزی، تفکر، یاد مرگ و معاد، اعطای بینش و حکمت. ایشان همچنین در پایان مقاله به موارد دیگری مانند علم و معرفت‌آموزی، تلقین، تعقل و دعوت به ایمان به صورت گذرا اشاره می‌کند.

نویسنده مواردی را شیوه‌ی شناخت معرفی می‌کند که برخی از آن‌ها به عنوان ابزار شناخت محسوب می‌شوند؛ مانند بینش، تعقل و علم‌آموزی. این موارد جامع نیستند از جمله مواردی مثل معلم و تعلیم‌دهنده، ارسال رسل و والدین، قرآن، وحی و الهامات درونی، ایمان به غیب، هدایت و ... که از شیوه‌های اصلی هم به شمار می‌روند و معیاری برای انتخاب این موارد به عنوان شیوه شناخت مطرح نشده است. موارد ذکر شده به عنوان شیوه شناختی می‌توانند به عنوان مقسم‌های شیوه رفتاری و گرایشی نیز باشند؛ برای مثال روش‌های تربیت اخلاقی از طریق یاد مرگ هم صورت می‌گیرد یا در رفتار، عبرت همان پند و نصیحت در شیوه رفتاری می‌تواند عنوان شود.

از دیگر موارد قابل نقد این اثر آن است که نویسنده این چهار مرحله را شیوه شناختی می‌نامد که باعث تربیت اخلاقی می‌شود. در این جا این سوال مطرح می‌شود که آیا تربیت و

اخلاق باعث شناخت صحیح و رسیدن به حکمت است یا حکمت باعث تربیت و اصلاح می‌شود، چنانکه حدیث می‌فرماید: «من اخلص لله اربعین...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، باب ۵۴). آیا اول شناخت باید کامل شود بعد رفتار اصلاح شود یا اول اصلاح رفتار صورت گیرد بعد شناخت. این مسئله معرکه آراست؛ برخی هر دو را در راستای هم عنوان می‌کنند و ترتیبی برای آن قائل نیستند، در صورتی که نویسندگان بیان می‌کنند که تا شناخت صحیح نباشد، اصلاح رفتاری هم صورت نخواهد گرفت؛ حال آن‌که بصیرت و حکمت با اصلاح رفتار به انسان عطا می‌شود (جابر میر و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۴). این اثر جامع و کامل نیست و فقط به شیوه‌هایی از تربیت اخلاقی در بُعد شناخت پرداخته است.

۴، ۴. «روش‌های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه» (همایون رستمی، سعید بهشتی و محسن ایمانی نایینی)

منظور از تربیت اخلاقی در این پژوهش فرایند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها، آداب و فضیلت‌های اخلاقی در افراد و اصلاح و از بین بردن صفات، رفتارها، آداب غیر اخلاقی و رذیلت‌ها در انسان با الهام از آموزه‌های مشترک قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه است. نویسندگان روش‌های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نهج البلاغه را روش موعظه، ارائه الگو، محبت، عبرت‌آموزی، توبه، مراقبه و محاسبه نام برده است.

در این اثر به دلیل پرداختن به وجوه مشترک بین قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه، روش‌های تربیت اخلاقی به دست آمده از قرآن جامع نیستند. نویسندگان به مبانی و اصول تربیت اخلاقی نپرداخته است و در بحث روش‌ها، روش‌های شناختی، گرایشی و رفتاری هم مشخص نیست.

۵. پایان‌نامه‌ها

در این بخش به معرفی و ارزیابی مهم‌ترین پایان‌نامه‌ها در زمینه‌ی تربیت اخلاقی پرداخته می‌شود.

۵، ۱. فرایند تربیت اخلاقی انسان در قرآن با نگاه به ترتیب نزول سور و آیات (ایوب اکرمی)
این اثر، رساله دکتری رشته مدرسی معارف اسلامی، گرایش منابع اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد است. نویسنده به دنبال کشف فرایند تربیت اخلاقی در قرآن به صورت نظام مند است و تنها راه کشف این فرایند را بررسی سوره‌های قرآن به ترتیب نزول دانسته است. برای بررسی این موضوع، ابتدا به بحث قابل اطمینان بودن ترتیب نزول قرآن پرداخته است. سپس حجیت فهم ترتیب نزولی قرآن را بررسی کرده و مراحل فرایند تربیتی قرآن را از ترتیب نزول قابل استخراج می‌داند. وی قرآن را با توجه به مبانی بیان بودن و واقع‌گرایی تربیتی، نزول تدریجی، جامعیت محتوایی و روشی و حکمت ترتیب نزولی، دارای نظام‌واره و فرایند تربیت اخلاقی می‌داند. نگارنده بنا به دلایل و شواهد موجود، معتقد است که ترتیب کنونی قرآن را اجتهادی و ترتیب نزول را توفیقی است و بیان می‌کند که ترتیب نزول دارای حکمت است؛ به همین دلیل فهم ترتیب نزولی قرآن همیشه حجت بوده و روایی دارد.

در این پژوهش، تربیت اخلاقی در فرایند قرآنی از اصلاح زمینه‌گرایی شناختی (به صورت ترکیبی) آغاز و با طی مراحل جزئی‌تر درباره انسان (به مثابه مربی و متربی)، مبدأ و معاد ادامه می‌یابد. در مرحله بعد مفاهیم انسان‌شناسانه، اوصاف و ویژگی‌های انسان، جهان، حیات و نظایر این‌ها (توحید صفاتی) با گام‌هایی منظم و معین ناظر به مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی، توسعه یافته و کامل‌تر می‌شود و در مرحله آخر با ارتقای عملی، تکلیف‌محوری و پذیرش ولایت (عملی و اجتماعی) خداوند که مرحله توحید افعالی و توحید در عبودیت است به بار می‌نشیند. نویسنده در مقدمه پایان‌نامه به مبادی بحث شامل بیان مسئله، موضوع، سؤالات، فرضیه‌ها، اهداف، اهمیت، پیشینه، نوآوری و ... می‌پردازد. او پیشینه آثار تربیت اخلاقی را در دو بازه‌ی زمانی قرون اولیه و دوران معاصر بررسی می‌کند. به نظر او در قرون اولیه، مباحث تربیت اخلاقی بیشتر به صورت نقل روایت بود، اما در دوران معاصر این آثار به چهار دسته قابل تقسیم است: ۱. پژوهش‌های تطبیقی بین داده‌های قرآنی با دست‌آورد‌های علوم تربیتی ۲. طبقه‌بندی آیات تربیتی قرآن به روش تفسیر موضوعی بدون رعایت مرزهای مفهومی تربیت ۳. رویکرد روان‌شناسی و علوم تربیتی

به قرآن و قرار دادن پاسخ‌های محتمل در برابر مفاهیم تربیتی ۴. تفسیر ترتیبی به ترتیب نزول که تربیت قرآن را به مراحل اصلی و فرعی تقسیم کرده‌اند. وی رویکرد تفسیر به ترتیب نزول را می‌پسندد، اما معتقد است که نویسندگان این آثار، تربیت را به معنای عام آن لحاظ کرده‌اند نه تربیت اخلاقی انسان.

فصل اول این پایان‌نامه به کلیات بحث می‌پردازد. از نگاه نویسندگان، تربیت اخلاقی چنین تعریف می‌شود: «شناختن و به کار بستن ربوبیت خدای یگانه به وسیله اصول و روش‌های معین و آموزش آن‌ها توسط مربی به منظور زمینه‌سازی برای کمال بخشی به گرایش‌ها و صفات اخلاقی متربی و رساندن وی به وضع تثبیت شده روحی و پیراستن (تزکیه) موانع و آفت‌های آن». در فصل دوم به طرح و بررسی پیش‌فرض‌های مسئله، یعنی ترتیب نزول اشاره شده است. نگارنده، حکمت و اصالت نزول تدریجی را بررسی کرده و از آیات قرآن برای نزول تدریجی قرآن، دو حکمت مطرح کرده است: ۱. تثبیت قلب پیامبر ﷺ. ۲. درک بهتر قرآن از سوی مردم و اثرگذاری افزون‌تر بر ایشان. سپس از فراگیری و جامعیت روشی و محتوایی قرآن نسبت به امر تربیت اخلاقی انسان دفاع می‌کند. اصالت تربیتی قرآن را پذیرفته و ضمن تأکید بر توقیفی بودن ترتیب نزول، ترتیب مصحف را حاصل اجتهاد اصحاب می‌داند. او هم چنین امکان تعیین ترتیب نزول را به مدد روایاتی که به نقل ترتیب نزول پرداخته‌اند، ممکن می‌داند و در انتهای این فصل به تناسب فهم موضوعی قرآن به روش ترتیب نزول می‌پردازد. او حجیت و روایی ترتیب نزول در فهم قرآن را در دو سبک تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی پذیرفته، هرچند خود در نتیجه‌گیری برای تفسیر عام قرآن به ترتیب نزول، امتیاز چندانی قائل نیست، اما در تفسیر موضوعی معتقد است نگاه ترتیب نزولی در آن بسیار مفید و بلکه لازم است. وی مبانی و شاکله تفسیر موضوعی را با ترتیب نزول سازگارتر می‌داند و آن را دارای دستاوردهای بیشتری از جمله فهم فرایندی آن، معرفی می‌کند.

در فصل سوم با تحلیل و نقد تفاسیری که با نگاه ترتیب نزولی، سعی بر کشف فرایند تربیتی قرآن دارند، این سبک تفسیری را مانند تفسیر ترتیب مصحف، عنوان می‌کند که گره‌ای از مشکل دست‌یابی به مراحل تربیتی قرآن باز نکرده است و تنها روش دست‌یابی به فرایند

تربیت از دیدگاه قرآن را مواجهه موضوعی با قرآن در موضوع تربیت اخلاقی بر اساس ترتیب نزول می‌داند. سپس مراحل تربیت اخلاقی را در چند اثر تربیت اخلاقی گزارش داده و آن‌ها را نقد می‌کند. در انتهای این فصل، تربیت قرآنی را هم مربی محور می‌داند و هم مربی محور و برای هرکدام شواهدی را ذکر می‌کند.

وی در فصل چهارم به اصل مبحث وارد شده و طرح قرآنی فرایند تربیت اخلاقی انسان را ارائه داده و اهداف، روش‌ها و معیارهای تربیت اخلاقی در فرایند قرآنی را بیان می‌کند. ابتدا درآمدی نسبت به معیارهای نگاه ترتیب نزولی به مسأله و فواید آن دارد. مهم‌ترین فایده مطالعه بر اساس ترتیب نزول را رسیدن به فرایند نهادینه کردن آن موضوع در قرآن دانسته که با روش‌های دیگر قابل کشف نیست. نویسنده نزول قرآن در مکه را دارای چهار مرحله می‌شمارد: ۱. دعوت پنهان. ضمن این‌که این مرحله را از همه جهات پنهان نمی‌داند و آن را به دو قسمت خطاب شخصی و دعوت محدود، تقسیم می‌کند. ۲. دعوت علنی ۳. مواجهه چندگانه ۴. فراگیر شدن دعوت. سپس در هر کدام از این مراحل با توجه به سوره‌های نازل شده، اصول و روش‌های تربیتی را استخراج و مطرح می‌کند. او این مراحل را به این ترتیب نام نهاده است: ۱. آغاز تربیت، اصلاح زمینه‌گرایی - شناختی ۲. اصلاح شناخت درباره انسان، مبدأ و معاد ۳. توسعه و تعالی مفاهیم و روش‌ها ۴. ارتقای عملی و وسعت تکلیف. نزول قرآن در مدینه نیز به سه مرحله تقسیم شده که بر اساس آن، تربیت اخلاقی در مدینه به این ترتیب نام‌گذاری می‌شود: ۱. تشریح و کامل شدن تکلیف ۲. تحول فرهنگی - تحقق اخلاق جمعی ۳. تربیت اخلاقی اجتماعی. نوشتار حاضر، در هر کدام از این مراحل به روش‌ها اشاره کرده و به مبانی و اصول آن نیز پرداخته است. به عنوان نمونه فهرست این مبانی، اصول و روش‌ها در سوره‌های مدنی را این‌گونه ارائه می‌دهد:

ردیف	مبنا	اصول	روش‌ها
۱	تحقق تدریجی شاکله	۱. مداومت بر عمل ۲. مسامحت ۳. مسئولیت	۱. تکلیف‌سازی گام به گام ۲. محاسبه
۲	تأثیر شرایط و نیز مقاومت در برابر شرایط	۱. اصلاح شرایط ۲. مسئولیت	۱. زمینه‌سازی ۲. تغییر موقعیت ۳. الگوسازی ۴. ابتلا
۳	عزت و کرامت	عدل و اعتدال	۱. یادآوری نعمت‌ها ۲. ابراز توانایی ۳. تعلیم حکمت ۴. تکلیف‌پذیری ۵. توبه
۴	محبت، ولایت و جذب	۱. تذکر ۲. تعقل حکمت‌آمیز ۳. سبقت ۴. عدل و اعتدال	۱. تکلیف‌پذیری نامحدود ۲. توحید عملی

در نتیجه تربیت اخلاقی انسان با تصحیح نگرش درباره خداوند و ربوبیت او به وسیله اصلاح زمینه‌گرایی شناختی انسان آغاز و با طی مراحل یاد شده به پذیرش ولایت تام الهی (توحید عملی) پایان می‌پذیرد.

به نظر می‌رسد این اثر علاوه بر استیعاب حیطه‌های مختلف دانش تربیت اخلاقی با ایده‌ای نو به سراغ این موضوع در قرآن آمده است. توجه به ترتیب نزول، باب جدیدی را در پژوهش‌های موضوعی به روی محققان می‌گشاید که این اثر یکی از آن‌ها است. این اثر در مقدماتی طولانی و البته بایسته، حجیت و روایی ترتیب نزول و برخی از فواید آن را در حد وسع خود بحث کرده است و نگاه تنزیلی به موضوعات مختلف قرآنی را به حق تنها راه کشف فرایند قرآنی آن موضوع معرفی می‌کند. هرچند تفسیر تنزیلی ترتیبی را دارای فایده معتنا بهی نمی‌داند که دلیل آن در ظاهر، عدم مراجعه به برخی از نگاشته‌های جدید در این زمینه است.

با عنایت به زحمتی که نویسنده در این اثر کشیده، اما متأسفانه با مشتت از اصول و روش‌ها

مواجهیم که به طور معمول، هیچ ترتیبی بر هم نداشته و سعی بر کشف حکمت تقدم این بر آن هم نشده است. البته در برخی موارد به این ترتب و معنای آن تصریح شده، اما وقتی پژوهش‌گر به دنبال فرایند است، باید تقدم مورد به مورد را تحلیل کرده و حکمت تقدم و تاخر را بیان کند. در این اثر به شرایط محیطی و فهم مجموعی آیات هم خوب توجه نشده، هرچند گاه‌گاه هدف سوره یا موضوعات اصلی سوره مورد تذکر واقع شده، اما نقش پررنگی در انتخاب آیات و فهم مراحل تربیت ندارد؛ در حالی که برای فهم آیات باید به سیاق، غرض و زمان نزول سوره توجه کرد. معیار گزینش آیات هم مشخص نیست، گاهی به مربی مربوط است و گاهی به مربی، گاهی به دشمنان و گاهی به مؤمنان؛ در حالی که باید به ویژگی‌های مخاطبان توجه شود و برای مخاطبان مختلف، فرایند تعریف شود.

۵، ۲. مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم (فاطمه رضاداد)

این اثر پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث و دارای شش فصل است. نویسنده در فصل اول به تبیین کلیات می‌پردازد و تربیت اخلاقی را این‌گونه تعریف می‌کند: «فرایند و بستری که در آن، انسان توانایی می‌یابد از روی اختیار، ملکات و صفاتی را بپذیرد و در کنار ساختار خلقی خویش از سرشت و طبعی دیگر برخوردار شود».

فصل دوم به مبانی تربیت اخلاقی در قرآن اختصاص یافته که به سه محور مبانی خداشناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی می‌پردازد. نگارنده علت انتخاب مبانی تربیت اخلاقی در قرآن کریم را چنین تبیین می‌کند: هر مکتب تربیت اخلاقی در اصلی‌ترین موضوعات خویش، وامدار فلسفه است و از مبانی جهان‌شناسی تغذیه می‌کند؛ چنان‌که با تغییر جهان بینی‌ها، خروجی‌ها تغییر خواهد کرد. به طور اساسی تفاوت مکاتب و رویکردهای تربیت اخلاقی هم به همین تفاوت جهان‌بینی‌ها باز می‌گردد و هرکدام، بنابر تعریفی که از انسان و جهان ارائه می‌دهند، افق تربیتی مطلوب خود را ترسیم کرده و راه رسیدن به آن را بیان می‌دارند. نحوه‌ی نگرش این کتاب آسمانی به نظم حاکم بر جهان هستی، اساس مکتب تربیتی آن را تشکیل می‌دهد. بر این اساس نویسنده، مبانی خداشناسی را «خدا، خالق جهان و هستی»، مبانی

هستی‌شناسی را «جهان، نظامی الهی و هدفدار برای انسان» و مبنای انسان‌شناسی تربیت اخلاقی قرآن کریم را «انسان برای خدا» می‌داند و آن را مهم‌ترین مبنای نظام تربیت اخلاقی قرآن قلمداد می‌کند. سپس به سیمای انسان در قرآن کریم پرداخته و برخی ویژگی‌های انسان را از زبان قرآن بیان می‌کند.

نویسنده در فصل سوم، تربیت اخلاقی در قرآن را دارای مراحل دانسته و راه‌کارهای تربیتی مرحله اول یعنی مرحله هواپرستی را پیش‌رو می‌نهد. فصل چهارم به مرحله دوم یعنی مرحله منفعت‌گرایی دنیوی اختصاص دارد و از راه‌کارهای تربیتی ویژه آن در قرآن سخن گفته است. فصل پنجم به سومین مرحله سیر تربیت اخلاقی قرآن، یعنی منفعت‌گرایی اخروی اختصاص یافته و چگونگی فرآیند تربیت در آن را بررسی می‌کند. نگارنده راه‌کار قرآن را تکیه بر منفعت‌گرایی اخروی در تثبیت و ارتقای ایمان و تخلق به اخلاق فاضله می‌داند. فصل ششم به اصلی‌ترین مرحله تربیت اخلاقی در قرآن یعنی مرحله خداگرایی پرداخته و خداگرایی را راه‌کار ویژه قرآن در تربیت اخلاقی می‌داند.

در ارزیابی این اثر باید گفت که در این پایان‌نامه فقط به ذکر مبانی و راه‌کارها پرداخته شده و از دیگر حیطه‌های دانش تربیت اخلاقی، سخنی به میان نیامده و در کشف این راه‌کارها و مبانی از خود قرآن بهره‌نجسته است؛ بلکه با پیش‌فرض‌های قبلی از معارف فلسفی و جهان‌بینی الهی و توحیدی، تقسیماتی را مطرح کرده و آیات قرآن را شاهی برای این مطالب دانسته است. در تقسیم مبانی به سه قسم و تقسیم مراحل تربیت به چهار مرحله، هیچ مستندی از قرآن نشان نداده است. انحصار این تقسیمات و محدود کردن راه‌کارها در هر مرحله به دو راه‌کار‌گزینی، غیر مستدل به آیات قرآن و بر اساس پیش‌فرض‌های نویسنده بر اساس علوم دیگر است.

۵، ۳. مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن (با تأکید بر تفسیر المیزان) (زینب کبیری)

این اثر پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی دانشگاه باقرالعلوم است و با یک مقدمه، سه فصل و یک خاتمه نوشته شده است. مقدمه شامل طرح تفصیلی پژوهش است که پس از بیان مسأله و توجه به اهمیت موضوع به سابقه پژوهش پرداخته است. در تشریح

سابقه پژوهش، قبل از معرفی برخی آثار در این زمینه، نویسنده مباحث تربیت اخلاقی را به دو گروه تقسیم می‌کند: ۱. علمای اخلاق که در چهار مکتب عمده جای می‌گیرند: اخلاق فلسفی، اخلاق عرفانی، اخلاق نقلی و اخلاق تلفیقی. سپس آرای اخلاقی علامه طباطبایی در *المیزان* را در مکتب اخلاق تلفیقی دانسته است. ۲. دانشمندان علوم تربیتی که با تلفیق نظام اخلاقی اسلام و علم روانشناسی تربیتی، درصدد کشف احکام تربیت اخلاقی اسلام برآمده‌اند و با دسته‌بندی آن، مبانی، شیوه و اصول تربیتی که برآمده از متن قرآن و حدیث است، نظام تربیت اسلامی را به طور منسجم، تدوین و معرفی کرده‌اند. سپس نویسنده به تبیین فرضیه پژوهش پرداخته است و از نظر علامه، مهم‌ترین مبنای تربیت اخلاقی در قرآن را توحید و مهم‌ترین روش را حب عبودی معرفی می‌کند. حب عبودی یعنی اطاعت و عبودیت از روی حب. تربیت اخلاقی به نظر نویسنده این‌گونه تعریف می‌شود: «چگونگی به کارگیری و پرورش استعدادهای درونی انسان برای تثبیت و رشد صفات و رفتارهای پسندیده‌ی اخلاقی به منظور نیل به مکارم و فضایل اخلاقی و دوری گزیدن از رذایل اخلاقی است». فصل اول این پایان‌نامه با نام کلیات، پس از معرفی اجمالی علامه طباطبایی در چستی تربیت اخلاقی بحثی را باز کرده و دیدگاه علامه در تربیت اخلاقی را چنین معرفی می‌کند:

«بر این اساس تربیت اخلاقی تنها آموزش فضایل و رذایل اخلاقی نیست، بلکه بیدار کردن حس محبت و ستایش خداوند در انسان و عشق به ارزش‌های الهی و نیاز به عبودیت و پرستش حق است، به‌گونه‌ای که مجالی برای بروز و رشد رذایل اخلاقی در انسان باقی نماند» (کیبیری، ۱۳۸۸، به نقل از المیزان، ج ۱، ص ۳۷۴).

نگارنده، نسبت تربیت دینی و تربیت اخلاقی را عموم و خصوص مطلق دانسته و بر این اساس بیان می‌کند که تربیت اخلاقی زیر مجموعه تربیت دینی قرار می‌گیرد؛ اگرچه مبانی و اهداف مشترک دارند، اما ممکن است شیوه‌های آن خاص تر باشد. در فصل دوم، مبانی تربیت اخلاقی در قرآن کریم را مطرح کرده است: ۱. توحید که مهم‌ترین مبناست؛ ۲. شناخت مهم‌ترین اوصاف کمالیه الهی؛ ۳. فطرت الهی داشتن؛ ۴. هدفدار بودن انسان؛ ۵. اختیار؛ ۶. معرفت‌پذیری انسان؛ ۷. توانایی‌ها و ضعف‌های انسان از نظر قرآن. فصل سوم به بیان شیوه‌های تربیت اخلاقی در

قرآن اختصاص یافته است و به برخی از روش‌ها که در کتاب‌های تعلیم و تربیت و اخلاق آمده است، اشاره می‌کند که شامل این موارد است: نرمی و مدارا، گذشت، میانه‌روی، صداقت، مهر و قاطعیت، تشویق و تنبیه، توبه، تفکر، تذکر، مراقبه، اراده، عبادت، محبت، پرورش استعدادها، عقلانی، کار، تقویت حس خداجویی و حقیقت‌جویی، ازدواج، جهاد، انذار و تبشیر، موعظه، تزکیه، ابزار یا منع محبت، مسامحت، ایجاد محیط مساعد تربیتی، تأمین صحیح نیازها، تکریم شخصیت، مداومت بر عمل، عبرت‌آموزی، نظارت بر خود. روش‌های خودسازی شامل تکرار و تمرین، تلقین به نفس، تحمیل به نفس، مشارطه، مراقبه، محاسبه و روش‌های دیگرسازی شامل محبت‌ورزی، مثال و نمونه، ابهام، الگو و داستان، امر به معروف و نهی از منکر، استفاده از بیان روش‌های مشترک مثل عبودیت، انذار و تبشیر، خوف و رجا، ارشاد عملی، رفق و مدارا، عمل به ضد، آراستن کلام، آراستن ظاهر، تغافل، اجتناب از تحقیر، ابراز توانایی، تغییر موقعیت، پیشگیری، مواجهه با نتایج اعمال، پرسش و پاسخ، استفاده از علامت و نشانه، مقایسه اعمال، همنشینی با صالحان، موعظه و نصیحت، اجبار، وعده و وعید، محرومیت، جبران عمل فوت شده، تفحص از عمل، آموزش تلقین به نفس و ...

نویسنده از میان روش‌های فوق به روش‌های مشترک (میان خودسازی و دیگرسازی) که در قرآن مطرح شده، بسنده کرده است که شامل این موارد است: ۱. حب عبودی؛ ۲. نصیحت و موعظه؛ ۳. الگوسازی با بیان داستان و مثال؛ ۴. وعده بهشت و جهنم؛ ۵. عفو و بخشش؛ ۶. پرسش و پاسخ؛ ۷. امر به معروف و نهی از منکر؛ ۸. ابتلا. در خاتمه پایان‌نامه به برخی از نکات مهم پرداخته که یکی از آن‌ها بیان اصول تربیت اخلاقی است: ۱. اصل سهل‌گیری و مدارا؛ ۲. اصل تدریج؛ ۳. اصل استمرار و مداومت؛ ۴. (مراعات) تفاوت‌های فردی؛ ۵. رعایت اعتدال؛ ۶. پرهیز از تحقیر.

به نظر می‌رسد این پایان‌نامه از جهت دیدگاه به منبع المیزان علامه و از جهت حیطه‌های دانشی، تنها به بیان مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی محدود شده است. از طرف دیگر، برخلاف نامی که برای این اثر برگزیده شده است، در برخی موارد مشاهده می‌شود که مستندی از دیدگاه علامه ارائه نمی‌شود، بلکه تنها به ذکر آیه‌ای از قرآن اکتفا شده و یا آیه همراه با عبارتی

از دیگر متفکران، مستند شده است؛ مانند مبنای اختیار و یا شیوه‌های پرسش و پاسخ، امر به معروف و نهی از منکر و ابتلا.

نتیجه‌گیری

آثار بسیاری در باب تربیت اخلاقی نگاشته شده‌اند که از این آثار، تعداد محدودی به تربیت اخلاقی قرآن بنیان پرداخته‌اند. از میان این تعداد نیز، اثر جامع و کاملی که تمامی مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیت اخلاقی را در قرآن بیان کند، انگشت شمار است؛ هر چند این آثار نیز مقسم‌ها و تقسیم‌ها را از روایات و علوم دیگر گرفته و شواهد قرآنی آن را ذکر کرده‌اند. در باب تعریف تربیت اخلاقی، نقدهایی بر تربیت اخلاقی وارد است که عدم تعریف جامع باعث تفاوت در مبانی و اصول تربیت اخلاقی در قرآن شده است.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه، صبحی صالح، قم: مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۱. احمدی فر، مصطفی و امیری، دادمحمد. «روش های اصلاحی در تربیت اخلاقی قرآن کریم»، آموزه های قرآنی، شماره ۲۶، پاییز - زمستان ۱۳۹۶.
۲. اخوی، اصغر. «روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام»، راه تربیت، سال ششم، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۹۰، صص ۴۹-۸۲.
۳. اکرمی، ایوب. «فرایند تربیت اخلاقی انسان در قرآن با نگاه به ترتیب نزول سوره و آیات»، رساله دکترای تخصصی، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۹۲.
۴. باقری، خسرو. نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۶۸.
۵. بهشتی، محمد؛ اعرافی، علیرضا؛ ابوجعفری، مهدی؛ و فقیهی، علی نقی. آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، چاپ چهارم، تهران: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.
۶. خارستانی، اسماعیل؛ و سیفی، فاطمه. «اهداف، اصول و روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه امام خمینی (ره)»، مهندسی فرهنگی، سال دهم، شماره ۸۶، زمستان ۱۳۹۴.
۷. داودی، محمد؛ و حسین زاده، سید علی. سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام، چاپ چهارم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.
۸. دهخدا، علی اکبر. فرهنگ دهخدا، بی جا: بی تا.
۹. دیلمی، احمد و آذربایجانی، مسعود. اخلاق اسلامی، چاپ دوم، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۰.
۱۰. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد. مفردات الفاظ القرآن، دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۶ق.
۱۱. رستمی، همایون؛ بهشتی، سعید و ایمانی نایینی، محسن. «روش های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه»، مجله مطالعات قرآنی، شماره ۳۶، زمستان ۱۳۹۷، صص ۹۹-۱۲۲.
۱۲. سادات، محمد علی. اخلاق اسلامی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۳.
۱۳. صناعی، سید مهدی. پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۸.
۱۴. صمدی، معصومه؛ دوایی، مهدی؛ و اقبالیان، طاهره. «مبانی، اصول و روش های تربیت اخلاقی در سیره پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۹۱.
۱۵. ضیایی مویذ، محمد و شرفی، محمدرضا. «شهودگرایی و استدلال گرایی در فلسفه اخلاق و تربیت اخلاقی»، پژوهشنامه اخلاق، سال نهم، شماره ۳۱، بهار ۱۳۹۵.
۱۶. طباطبایی، سید محمد حسین. المیزان فی تفسیر القرآن، بی جا: بی تا.
۱۷. فقیهی، سید احمد. روش های تربیت اخلاقی در المیزان، قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳.

۱۸. فیروزمهر، محمد مهدی. تربیت اخلاقی با نگاهی قرآنی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳.
۱۹. کبیری، زینب؛ و معلمی، حسن. «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم»، معرفت اخلاقی، سال اول، شماره اول، زمستان ۱۳۸۸، صص ۶۷-۹۰.
۲۰. مطهری، مرتضی. تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ چهل و نهم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۵.
۲۱. میر، جابر؛ و رفعت‌نژاد، محمدتقی. «بررسی شیوه‌های تربیت اخلاقی قرآن در بعد شناختی (بینشی)»، کنگره بین‌المللی علوم اسلامی، علوم انسانی، دوره یک، ۱۳۹۵.
۲۲. نجفی، حسن؛ و ملکی، حسن. «بررسی تطبیقی عناصر برنامه درسی تربیت اخلاقی از دیدگاه شهید مطهری و روسو»، معرفت اخلاقی، سال هفتم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۵.
۲۳. همت‌بناری، علی. «تربیت اخلاقی و ضرورت نگاهی دوباره به آن»، مجله مسایل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۳۷۹، ش ۲، صص ۱۶۵-۱۹۲.
۲۴. یالجن، مقداد. التریبه الاخلاقیه الاسلامیه، ریاض: دار عالم الکتب، ۱۴۲۳ق.